

UDC | УДК : 34.01

Анотація: У статті на основі аналізу правових актів та матеріалів адміністративної і судової практики комплексно досліджуються джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст. Проаналізовано неписані та писані джерела права, що були чинними на вказаній території й сфера їх застосування для регулювання суспільних відносин.

Ключові слова: джерела права, Гетьманщина, Лівобережна Україна, звичаєве право, польсько-литовське законодавство, правові акти гетьманської влади, договірні статті, російське законодавство.

THE SOURCES OF LAW OF HETMAN (LEFT-BANK) UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY

PRUS V. Z.

*Candidate of Legal Sciences,
National Academy of Internal Affairs*

Abstract

Purpose: To analyze on the basis of regulations and materials of administrative and judicial practice the comprehensively investigated sources of law in Left-Bank Ukraine during the first half of the XVIII century, norms regulating social relations being in focus.

Approach: A theoretical view is proposed based on seeing what forms of law and being created by which organs took special development that time on that territory corresponding to peculiarities of historical period in that place, etc.

Findings: An analytical search let come to several general conclusions, in particular, that in the first half of the XVIII century written sources of law started to occupy an important place on given territory. Actually, those were the legal acts of self-governing bodies, as well as actively extended acts of the Russian legislation. Exploration filed legal acts of Hetman's power, General military officers, contractual articles between Hetmans and Russian Tsars.

Implications: Adequate and professional analyses of the past give the unexpected possibilities to see the situation of today and even in future.

Value: Moreover, seeing historical ways of development, one can much easier understand today's crisis and see the most real ways of its solving. Though just to take into consideration reforms of public authorities of Hetman; military reforms which led to a permanent reduction of Cozatzstvo; reforms in the socio-economic sphere which led to reorientation of Ukrainian merchants with more

ДЖЕРЕЛА ПРАВА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

В. З. ПРУС

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії
держави і права, Національна академія внутрішніх справ*

✉ зв'язок з автором: через Редакцію

За Березневими статтями 1654 р. Козацька Україна вступила у військово-політичний союз з Московською державою (з 1721 р. Російська імперія) на правах широкої політичної та правової автономії. Гетьманом залишався Б. Хмельницький, однак його передчасна смерть 27 липня 1657 р. призупинила державотворчі процеси в країні, що у подальшому негативно відобразилося на розбудові української національної державно-правової системи.

Міжусобиці та війни, які сталися після смерті Б. Хмельницького, призвели до того, що територія соборної України була розірвана на дві частини: Правобережну та Лівобережну, або Західну та Східну. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну допомогло царату здійснити свій план переведення України зі стану незалежної держави в автономну, самоврядну організацію в складі Московії. У 1663 р. гетьман І. Брюховецький «ударив чолом цареві малоросійськими городами» та оголосив, що керувати підданими має не гетьман, а цар, який почав іменувати себе «Великия и Малыя России самодержецъ» [1, с. 244]. На початку XVIII ст. Лівобережжя, Слобожанщина та Запорозька Січ перебували у складі Московської держави.

Ядром, основною частиною українських земель у складі Московської держави була Лівобережна Україна. Українці називали її Гетьманщиною за державною організацією, котра існувала тут, а також «Військом Запорозьким». У XVIII ст. російський уряд установив для Гетьманщини офіційну назву «Малая Россия» (Малоросія).

Для Гетьманщини першої половини XVIII ст. характерним є завершення становлення української національної правової системи і перші спроби кодифікації права. Однак розуміння сутності правової систем того чи іншого періоду в історії не-

profitable markets of Western Europe to less promising Russian one; reforms in spiritual and cultural sphere. As a result, Russian imperial legislation gradually kept pace with a full source of Hetman law.

Keywords: sources of law, Hetmanschina, Left-Bank Ukraine, common law, Polish-Lithuanian legislation, Hetman's legal acts, contractual articles, Russian legislation.

ИСТОЧНИКИ ПРАВА УКРАИНЫ-ГЕТМАНЩИНЫ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII В.

ПРУС В. З.

кандидат юридических наук, Национальная академия внутренних дел

Аннотация: В статье на основе анализа нормативных актов и материалов административной и судебной практики комплексно исследуются источники права Левобережной Украины первой половины XVIII в. Проанализировано источники права указанной территории, и сфера их применения для регулирования общественных отношений.

Ключевые слова: источники права, Гетманщина, Левобережная Украина, обычное право, польско-литовское законодательство, правовые акты гетманской власти, договорные статьи, российское законодательство.

Open Access

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

можливе без дослідження основних джерел права, що її формують, що й обумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є історико-правовий аналіз джерел права України-Гетьманщини першої половини XVIII ст.

З огляду на поставлену у статті мету слід сформулювати конкретні завдання на вирішення яких буде вона спрямована, а саме: виокремити місце і роль звичаєвого права серед джерел права Гетьманщини; розкрити суть писаних правових актів як джерел права Гетьманщини першої половини XVIII ст.; встановити роль і значення правових актів гетьманської влади та Генеральної військової старшини Лівобережної України та вплив законодавства інших держав на цій території в першій половині XVIII ст.

Теоретичною основою статті стали положення, які містяться в працях істориків і правників у галузі історії держави і права України: В.Д. Гончаренка, О.І. Гуржія, П.П. Музиченка, В.С. Кульчицького, Р.М. Лащенко, В.А. Чеховича, М.П. Василенка, В.Д. Месяца, М.Є. Слабченка, А.П. Ткача, Я.С. Падоха, М.Н. Чубатого та ін.

В праві України часів Гетьманщини діяла велика кількість джерел, які мали різне походження, не однакову форму і різнилися за змістом та історичним значенням. В загальних рисах діючі джерела права визначалися основними умовами союзу Козацької України з Московською державою, які дістали закріплення в Березневих статях 1654 р., в яких визначалися взаємовідносини між двома державами, передбачалося, що попередні права, якими керувалося населення Гетьманщини, не повинні порушуватися московським царатом. «То ми, великий государ, підданого нашого Б. Хмельницького, гетьмана війська Запорозького і все наше військо Запорозьке пожалували, – сказано в «Жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей від 27 березня 1654 р.», – веліли їм (українцям) бути під нашою, царського величства, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привілеями, даними їм від королів польських і великих князів литовських, і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старшинах за давнішими правами їхніми, а наші царського величства бояри і воеводи в їх військові суди втручатися не будуть». За цим державним юридичним актом у Гетьманщині була закріплена система права, що склалася в період національно-визвольної боротьби середини XVII ст. До неї входили норми Статуту Великого Князівства Литовського 1588 р., магдебургського права, нормативних актів гетьманської влади, звичаєвого права, церковного права тощо [2, с. 225–226].

Для дослідження джерел права в Україні-Гетьманщині необхідно їх класифікувати за певними критеріями та розглядати

кожну групу, зокрема. Так відомий дослідник революційного права України А.П. Ткач запропонував наступну класифікацію джерел права, а саме: 1. Звичаєве право; 2. Польсько-литовське законодавство; 3. Законодавчі акти автономної влади України; 4. Царське законодавство і судова практика; 5. Нормативні акти церковного права [3, с. 25]. Схожої класифікації дотримувався історик Гуржій О.І., який досліджував право Лівобережної України першої половини XVIII ст. [4], дослідник історії права Гетьманщини, Бойко І.Й. джерела права умовно поділив на такі: 1. Система «попередніх» прав; 2. Акти української (гетьманської) автономної влади; 3. Російське царське право [5, с. 31–37]. Однак у класифікації І.Й. Бойка у терміні «попередні права», об'єднано звичаєве право, право польсько-литовського походження та норми церковного права (за винятком актів гетьманської влади), зокрема, як було зазначено у Березневих статтях 1654 р., про визнання царським урядом «попередніх прав», а тому класифікація І.Й. Бойка змістовно не відрізняється від класифікації А.П. Ткача та О.І. Гуржія, які більш розширені. На даний час більшість істориків українського права все ж користуються розширеною класифікацією, яка можливо більш зрозуміла та прозоріша.

Серед джерел права першої половини XVIII ст. досить помітне місце належало звичаєвому праву. Вони виникали та формувалися в ході еволюції господарчо-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Показовими у цьому відношенні були неписані «права і звичаї» Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, але за якими, регулювалось фактично все внутрішнє життя січовиків. Сукупність саме таких правил, обов'язкових для виконання нарівні із законом, і представляло собою звичаєве право [5, с. 9]. По іншому трактував звичаєве право І.Й. Бойко, а саме як норми поведінки, які діють у суспільстві впродовж тривалого застосування і забезпечуються захистом держави [5, ст. 3]. Деякий інший погляд існує серед науковців теоретиків права, зокрема звичаєве право – це сукупність правил поведінки, що склалися стихійно протягом тривалого часу і стали звичкою людей, визнаються і охороняються державою [6, с. 193].

На наш погляд найбільш вдалим є визначення теоретиків права.

Суттєве значення мали норми звичаєвого права в контексті союзу Гетьманщини з Московською державою, коли царський уряд офіційно визнав чинність «попередніх прав». Збереження цих прав, у тому числі й звичаєвого, розглядалося як важлива гарантія правової автономії Гетьманщини у складі Московської держави [2, с. 211]. Про чинність і значення звичаїв у Гетьманщині засвідчує також той факт, що навіть тоді, коли вже відповідно виробилася певна практика застосування писаного права і назріло питання систематизації права, від звичаєвого права ще остаточно не відмовилися. На думку відомого дослідника кодифікації права України XVII–XIX ст. А. Ткача, норми звичаєвого права діяли впродовж усього XVII і першої половини XIX ст. Крім становища, структури і діяльності автономних військово-адміністративних та судових установ Гетьманщини, норми звичаєвого права регулювали також частково земельні відносини, переважно серед селянства і козацтва, окремі питання особистих і майнових відносин у сім'ї, дрібні кримінальні й цивільні справи та судовий процес у сільських (копних і домініальних) та козацьких судах [3, с. 33].

У період Гетьманщини в Україні існувало також так зване церковне звичаєве право. Під ним розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але яких, обов'язково дотримувалися у житті люди, побоюючись «кари і гніву Господнього». В православній церкві традиції, що підтримувалися повсюдно, також не мали «офіційних» письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали законом при вирішенні таких церковно-практичних питань, як загальноприйнятна тодішня поведінка в церкві при богослужінні, займанщина (довільна заїмка земель), застосоване монастирем «звике послушення» підданих духовним феодалам, повага до влади («вся влада від Бога») тощо. Ці норми протягом тривалого часу підтримували лише традиції, що мали важливе значення в церковно-юридичній практиці. На жаль, як зазначає О.І. Гуржій, науці невідоме докладне зібрання українських церковних звичаїв у нашій духовній літературі [4, с. 18].

У першій половині XVIII ст. у зв'язку з еволюцією суспільних відносин в українських землях від-

бувся процес зменшення значимості звичаєвого права, витіснення його норм писаними законами, зокрема російського права. Так, у козацькій Україні поступово зникає форма виборності «за звичаєм» на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах (ранги стали переходити в «спадщину» від батька до сина або призначалися гетьманом чи російським царем). Наприклад, Петро I призначив з «великоросіян» полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського – А. Танського, Новгород-сіверським сотником – Ф. Лисовського. Тому дещо «архаїчною» виглядала скарга «всех полчан полтавських» на полкових суддю А. Кованку і писаря Б. Залеського про обрання ними в 1727 р. на «чин» полковника «без общего совету» В.В. Кочубея. При цьому перші згадували давні традиції [7].

Національно-визвольна боротьба середини XVII ст. формально не скасувала попередні писані нормативні акти права: Литовський статут 1588 р., «Саксонське зерцало», «Порядок» так звані кормчі (церковні) книги, окремі князівські та королівські привілеї і грамоти, постанови сейму, конституції тощо. Деякий час після війни вони фактично не діяли, тому що на них майже не посилались. Але із середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) в судових процесах на них все частіше стали посилалися при вирішенні багатьох життєво важливих питань або ж безпосередньо брали до уваги їх положення. Поступово вони визначалися як обов'язкові і в більшості офіційних документів. Законність таких джерел права підтверджували універсал гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв'язку з необхідністю здійснити переклад різних «книг правних» на «русское наречіе», «Решительные пункты» (п. 20) від 22 серпня 1728 р., інструкція гетьмана Д. Апостола судам від 13 липня 1730 р. [8, с. 24].

Із сеймових постанов і конституцій були залишені в силі лише ті, які стосувалися панівного становища землевласників. Князівські й королівські привілеї і грамоти здебільшого підтверджували вже існуючі відносини та звичаї і стосувалися окремих питань. Їх, як правило, одержували міста й цілі соціальні групи населення, зокрема, на право керуватися руським, тобто місцевим звичаєвим і магдебурзьким правом. Але найбільш визначним з цих джерел, без сумніву, був Статут Велико-

го князівства Литовського, а саме його редакція 1588 р., як найбільш досконалий з правничого боку і технічно відпрацьований. Проте варто сказати про спадкоємність усіх трьох редакцій (попередні – 1529 і 1566 рр.) у законодавстві України-Гетьманщини. Литовські статuti виникли як правові акти багатонаціональної держави, у них широко використано звичаєве право всіх народів, які жили на її території, норми давньоруського, римського, німецького, польського, попереднього чинного законодавства Великого Князівства Литовського.

У першому Статуті Великого Князівства Литовського (згодом він дістав назву «Старого»), прийнятому на Сеймі 29 вересня 1529 р., набули юридичного закріплення основи суспільного і державного ладу, що склалися на той час у Великому Князівстві Литовському та в тих українських землях (Волинь, Галичина, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Чернігівщина), які входили до складу князівства. Статут Великого Князівства Литовського 1529 р. мав 13 розділів і 264 статті й містив норми державного, адміністративного, цивільного, сімейного, кримінального, а також інших галузей права. Перший Статут Великого Князівства Литовського не був надрукований, а переписувався для практичного застосування [9, с. 271].

Починаючи з 1544 р., шляхта на кожному сеймі наполегливо вимагала внести доповнення до Статуту. Другий Статут був затверджений Сеймом 1554 р., і тільки в 1566 р. набув чинності. Він закріплював соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися у Великому Князівстві Литовському з 1530 до 1537 р., визначав правове становище великого князя, захищав привілеї великих феодалів, фіксував права і вольності шляхти. Статут 1566 р. складався з 14 розділів і 367 статтів, а також містив норми, що належали до різних галузей права. Він відомий у науці як Волинський Статут [10, с. 167].

Третій Статут Великого Князівства Литовського був затверджений Сигізмундом III у 1588 р. і набув законної чинності у 1589 р. [2, с. 269–272]. Третій, найдосконаліший Статут Великого князівства Литовського детально регламентував порядок судочинства, проголошував єдність права для всіх громадян, хоч вона і не була рівною для

всіх, декларував обмеження влади монарха законом, відмежування судової влади від адміністрації, пріоритет писаного права тощо. Статут 1588 р. видано мовою, яку сьогодні переважно називають старобілоруською, іноді староруською або староукраїнською. Третій Статут Великого Князівства Литовського 1588 р. залишався найавторитетнішим джерелом чинного права Гетьманщини після її союзу з Московською державою 1654 р. У ньому припинили чинність тільки ті розділи та статті, які визначали порядок створення і діяльності шляхетських станових судів. Відомий історик права В.Д. Месяц на підставі вивчення та аналізу архівних матеріалів першої половини XVIII ст. стверджував, що українська адміністрація, скарги і навіть Сенат вважали Статути Великого Князівства Литовського «малоросійським правом» [11, с. 151–152]. Роль третього Статуту Великого Князівства Литовського як джерела чинного права Гетьманщини не викликала сумніву в дослідників історії українського права.

У межах Гетьманщини спостерігалася певна специфіка застосування Третього Литовського Статуту. Особливо помітно це стало у XVIII ст., коли в краї більш-менш нормалізувалося мирне життя. Причому мова в даному випадку не йде про якісь симпатії старшинської адміністрації щодо законодавства Речі Посполитої. Нова генерація українських «панів» прямо пов'язувала цей звід нормативних актів з власним «попереднім» правом, зокрема з «Руською Правдою». Крім того гетьманському правлінню; місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно був гарантією станових прав литовських і навіть православних можновладців у політичних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні інтереси панівних класів різних народів у складі Великого Князівства Литовського і пізніше Речі Посполитої. Разом з тим на Лівобережжі великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно сильні й незалежні козаки і т.д. прагнули до максимального використання в суді Литовського Статуту, а міські торгові люди, лихварі, власники домів і великих угідь – до одночасного застосування, в залежності від ситуації, і Статуту, і магдебурзького права [12, с. 99–100]. Зрозуміло, що селянство у своїй більшості, «низи» міст і містечок, козацькі «товариства», громади і т.д. залишалися прихильниками звичаєвого пра-

ва. Саме такі чинники безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

Значне місце серед чинних джерел права посідали збірники магдебурзького права, під якими розуміють усі нормативні акти, що надходили з Німеччини, а не лише ті, які стосувалися самоврядування міст [2, с. 159]. Магдебурзьке право у Гетьманщині діяло як основа самоврядування міст. Міста за магдебурзьким правом поділялися на магістрацькі з більш розвинутою системою управління і на ратушні, де порядок самоврядування був дещо змінений. У Гетьманщині відомо декілька збірників магдебурзького права. Найдавніший з них – «Зерцало саксонів» М. Яскера (латинською мовою), опублікований 1536 р. у Кракові. У XVII ст. поширеними стали збірники «Порядок справ цивільних магдебурзьких» (скорочено «Порядок»), укладений 1559 р. заступником в'їта вищого суду німецького права на краківському замку В. Гроїцьким (польською мовою), «Право цивільне хелмінське» 1584 р. (німецькою мовою) та «Артикули права магдебурзького», укладені латинською мовою в'їтом краківського замку Я. Кірштейном у 1557 р. [13, с. 437–438]. В історико-правовій літературі існували різні думки стосовно значення магдебурзького права у Гетьманщині. Зокрема, В. Антонович вважав, що магдебурзьке право залишалося в українських містах «мертвою буквою» [14, с. 57–58]. З цією думкою не погоджувався О. Кістяківський, зазначаючи, що магдебурзьке право було не номінальним, а діючим правом, а також, за його словами, названі книги (тобто пам'ятки магдебурзького права) були ручними книгами у судах південної Московської держави литовсько-польського періоду [15, с. 82–87]. А.Й. Пашук заперечував цю тезу. Правда, інколи всупереч своїм власним переконанням, він стверджував: міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися повного його застосування в судах» [16, с. 76–77]. В. Месяц відзначав дуже вузьке функціонування в Україні магдебурзького права [11, с. 183].

Однак, документальні матеріали другої половини XVII – першої половини XVIII ст. переконливо свідчать про часте посилення в українському судочинстві на положення магдебурзького права і врахування (коли й непряме застосування) їх

при винесені вироків. Аналізуючи гетьманські універсали, «монарші» грамоти, П. Федоренко прийшов до висновку, що головними «носіями магдебурзького (міського) права» продовжували залишатися міста [17, с. 40–41]. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства, судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики права Німеччини й Росії і, траплялось, приймали рішення про покарання злочинця на підставі їх поєднання. Так, у серпні 1767 р. сталося пограбування майна і вбивство «польських купців» – «дубенських жидів» мешканцем Києва Є. Лавріновичем і збіглим російським солдатом І. Колосивим. Під час слідства обидва зізналися у злочині і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з постанов сенату від 30 жовтня 1754 р. і 17 жовтня 1760 р. (які передбачали покарання у вигляді побиття батогами, виривання ніздрів, клеймування щік і лоба, заслання до Сибіру), іменного указу від 14 липня 1765 р. (про повернення майна «скривдженим» і покарання тих, хто переховував крадіїв, розбійників і т.д.) та «магдебурських» прав. Конкретно наводився уривок з частини 4-ої «Книги Порядку», де між іншим вказувалося: коли хтось вбивав людину чи кількох, у того слід відбирати все майно, а його особисто на міській площі «имеет бут ташан, а потом калесован». Причому судді врешті-решт схилилися до прийняття рішення, наскільки це зрозуміло з документу, не на підставі російських законів, а магдебурзького права – вирок передбачав смертну кару злочинцям [18].

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів практиків, додатково створюються «Краткий показчик магдебурзького права по книзі «Порядок» і твір під своерідною назвою «Кратко выписано з прав малороссийских, книги «Порядка», с артикулов права магдебурского, права цесарського с означеним, каное в тех. Правах за вини положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах» [19, с. 197–242, с. 243–259].

Проте наявність такого роду джерел і законодавче санкціонування магдебурзького права, не свідчили про їх застосування на місцях, і в першу чергу містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдебурзьке право Києву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів і універсалами українських гетьманів [20, 21].

Використання магдебурзького права у Гетьманщині припинилось після поширення на неї «Установлення про губернії» 1775 р. і створення загальноросійської судової системи. Указом 1831 р. Микола I скасував магдебурзьке право у містах Гетьманщини, крім Києва, де воно було чинним до 1835 р.

Після військово-політичного союзу Лівобережної України з Московською державою одним з нових джерел чинного права стали Договірні статті, підписані Гетьманами України та козацькою старшиною, з одного боку, і російським царем та його представниками – з іншого. Вони визначали не тільки правове становище України у складі Московської держави, а потім Російської імперії, але фіксували найважливіші проблеми внутрішнього життя України. Статті, незважаючи на зміну змісту при обранні кожного нового гетьмана, завжди залишалися найвищими юридичними актами, що регламентували корінні підвалини життя і загальне становище України. Не випадково всі кодифікатори, як зазначає А.П. Ткач, використовували договірні статті при систематизації діючих норм і укладанні нових збірників права [3, с. 43].

Так, Березневі статті 1654 р., які закріпили існування того правового устрою, що склався в Україні під час визвольної війни. Хоча, юридична сила «попередніх прав і звичаїв» підтверджувалася пізніше в інших договірних статтях Переяславських 1659 р., Глухівських 1663 р. Московських 1669 р., Конотопських 1674 р., Коломацьких 1687 р., Решетилівських 1709 р., і нарешті «Рішительних» пунктах 1728 р., але крок за кроком обмежувалися автономні права України Російською імперією.

Однак кожні наступні з вище перелічених статей все більше обмежували автономні права і вольності України – Гетьманщини, та сприяли подальшому поширенню російського законодавства на її території, посилення царської влади.

Найбільш поширеними серед джерел права місцевого походження були нормативні акти місцевої військово-адміністративної влади і насамперед нормативні акти гетьманської влади та Генераль-

ної військової канцелярії. Акти гетьманської влади видавалися у формі універсалів, ордерів, листів, інструкцій, декретів і грамот [1, с. 297]. Генеральна військова канцелярія видавала акти у формі універсалів та указів. Рішення військової ради і ради генеральної старшини практично мало вносили змін у чинні джерела права Гетьманщини. До того ж у XVIII ст. вони вже збиралися дуже рідко, як зазначає А.П. Ткач – лише для виборів гетьмана та інших чиновників або ж для розв'язання питань, у яких була потреба наступного затвердження царською владою [3, с. 46].

Дослідження московського, а з 1721 р. російського загальноімперського законодавства першої половини XVIII ст. засвідчує, що в Гетьманщині були поширені джерела російського права: грамоти, укази, маніфести, регламенти, положення, зводи, накази тощо. Вже тільки поверховий огляд джерел дає підставу вважати, що їх було кілька сотень. Велике значення мав указ від 5 листопада 1723 р. «Про форму суду», який поширився в Гетьманщині 1730 р., а також указ від 13 травня 1754 р. – «Про втікачів». Широко застосовувалися укази від 12 жовтня 1760 р. – «Про зміну смертної кари вічною каторгою», від 10 лютого 1763 р. – «Про перехід посполитих з місця на місце за письмовим дозволом», від 20 грудня 1763 р. – «Про необхідність застосування «Воинского устава» у козацьких військових справах», від 3 квітня 1773 р. – «Про застосування судами кар за шахрайство і злодійство», від 3 квітня 1781 р. – «Про злодійство» [22, с. 632–634] та ін. Упродовж першої половини XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми Гетьманщини значно посилювався, а в окремих випадках російські нормативно-правові акти повністю витісняли (змінювали) попередні юридичні акти, що діяли на її території.

До «попередніх прав», які визнавалися джерелами права Гетьманщини, належали норми церковного права. Джерела церковного права України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. в радянській історико-правовій літературі висвітлені недостатньо, в них збережені ідеологічні нашарування. Проблема церковного права є однією з найскладніших і недостатньо вивчених проблем правознавства. Дослідник пам'яток процесуального права А. Пашук писав, що джерелом права християнської (пізніше православної) церкви були

так звані Кормчі книги, номоканони та церковні устава князів Володимира і Ярослава, якими закріплювалося панівне становище церкви та духовенства [16, с. 70]. Проте цей перелік не повний, тому що на джерелах церковного права позначились загальні принципи і тенденції розвитку права в Україні, тому і церковні суди не обмежувалися в своїй діяльності лише згаданими пам'ятками. Якщо ж при цьому згадати про істотні зміни в становищі церкви у XVIII ст., то необхідність значно розширити пошуки джерел права, якими керувалися церковні суди, стане тим більш очевидною. А.П. Ткач вивчаючи історію кодифікації дореволюційного права України, вважав, що джерела церковного права розрізняються за походженням, формою, змістом і призначенням, тому їх нелегко класифікувати. Він поділяв їх на дві групи.

I. Правові акти, норми яких регулювали загальне становище церкви в суспільстві і державі: 1) духовний регламент; 2) монастирський регламент; 3) статут про чиновництво церковне; 4) укази імператорської влади; 5) постанови урядового Синоду; 6) постанови російського патріарха; 7) постанови східних імператорів, записані в церковних книгах.

II. Правові акти, нормами яких закріплювали догми християнської віри: 1) номоканони; 2) правила, прийняті Вселенськими соборами; 3) правила, прийняті соборами російської церкви; 4) правила святих апостолів; 5) нова заповідь Юстиніана; 6) книги Святого Письма, Кормчі книги.

Погляди А.П. Ткача, на нашу думку, переконливіші, оскільки його класифікація, з одного боку, враховує зміст і призначення окремих джерел, а з іншого – відповідає походженню цих джерел права.

Джерела церковного права не зазнали суттєвих змін. Царський уряд, зважаючи на ту величезну роль, яку відігравала українська православна церква у суспільно-політичному житті, надалі забезпечив їй особливі права й дозволив користуватися старими правовими джерелами. Навіть після підпорядкування київського митрополита московському патріарху (1786 р.) царський уряд зберіг місцеві церковні суди. Грамотою від 15 грудня 1686 р. московському патріарху заборонялося втручатися в діяльність українських церковних судів і приймати скарги на їх рішення. Тільки у

XVIII ст., у зв'язку зі зміною загального становища церкви у державі і посиленням втручання самодержавства в діяльність судів української православної церкви ситуація дещо погіршилася. Так, у зв'язку з тим, що церкві заборонялося набувати земельні володіння, справи про право власності на придбані всупереч закону маєтки підлягали розгляду місцевих світських судів. Деякий час духовенство України не хотіло миритися з цим обмеженням своїх прав, посилаючись на сеймові постанови, конституції, Литовський статут та інші нормативні акти. Але успіху цей опір не мав. Імператорським указом Синоду від 10 квітня 1786 р. усім суперечкам в цьому питанні було покладено край: перше місце серед основних джерел права української православної церкви зайняв російський «Духовний регламент». Мотивувалося це необхідністю «ввести надлежащее единообразие..., освобождая духовных властей и чинов несвойственных им управления деревнями забот хозяйственных в судах по тяжбам и ссорам...» [23, с. 250]. Духовний регламент зайняв провідне місце серед інших джерел церковного права.

Значний суспільний інтерес становить визначна пам'ятка державно-правової думки України XVIII ст. «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького» П. Орлика. Соратник І. Мазепи гетьман у вигнанні П. Орлик у м. Бендерах (Молдавія) підписав зі старшиною акт «акти і конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленого присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах...» [24, с. 184–210], а попередні ж гетьмани підписували статті з російським царем. У преамбулі Конституції П. Орлика 1710 р. йдеться про «деспотичне московське правління», про утиски, обмеження і навіть спроби скасувати права і вольності українців, обумовлені попередніми домовленостями. Конституція П. Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу республікою, а й заклала підвалини поділу влади, юридично закріплювала систему виборів посадових осіб. Конституція складалася з вступу й 16 статей. Вона передбача-

ла встановлення державного суверенітету й визначення державних кордонів, забезпечення прав людини, створення формально правового суспільства на засадах єдності і взаємодії трьох гілок влади – законодавчої (виборна Генеральна рада, що мала збиратися тричі на рік – Різдво, Великдень і Покрову), виконавчої (гетьман, дії якого обмежувалися законом, що виключало монархічну форму правління) і судової, підзвітної і контрольованої. Конституція закріплювала ще не знанні у тогочасній Європі засади демократичного суспільства [9, с. 273].

Розкривши суть джерел права України-Гетьманщини першої половини XVIII ст., слід зазначити, що незважаючи на трагічну долю українських земель зазначеного періоду – це надзвичайно важлива епоха в історії українського народу. Саме українська козацька держава після занепаду Галицько-Волинського князівства, а потім у час «Руїни», з відривом Правобережжя і за «вічним миром» повернення його під владу Речі Посполитої, стала головним місцем національно-державного життя усіх українських земель. У Гетьманщині впродовж всього часу існування був своєрідний демократичний у своїй основі державний устрій. Хоча царський уряд урізав автономію, але у свідомості народних мас зберігалася ідея демократичності, виборності і незалежності української держави, почуття любові до своєї батьківщини. Почуття національної самосвідомості українського народу, супроводжувалося формуванням національної системи права. Вона не втратила своїх самобутніх рис, зокрема чинними залишалися більшість джерел права Козацької України (звичаєве право, джерела права польсько-литовського походження, нормативно-правові акти військово-адміністративної влади), однак все частіше діючі джерела права, зокрема під час проведення систематизації права, зазнавали утиску та поширення норм російського законодавства, в результаті чого сфера їхньої дії звужувалася, а поле діяльності обмежувалося.

Таким чином, зміст джерел права, що використовувалися в Україні у досліджуваний період, та їхнє значення в житті українського народу свідчать про високий рівень розвитку на той час системи права України, що відповідав тогочасним європейським правовим традиціям.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Історія держави і права України : підручник : у 3-х т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка]. – Том 1 / [кол. авторів : В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.]. – К. : Ін Юре, 2003. – 656 с.
2. Українське державотворення: не витребуваний потенціал : словник-довідник / [ред.-упоряд. О. М. Мироненко]. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
3. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. – К. : Вид-во Київск. ун-ту., 1968. – 170 с.
4. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. І. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.
5. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навчальний посібник [для студентів вищих та середніх спеціальних юридичних навчальних закладів і факультетів] / І. Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 120 с.
6. Теорія держави і права : підручник / [С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський ; за ред. С. Л. Лисенкова]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Фонд 51, опис 3, справа 122, аркуш 1–4 (надалі ЦДІАУ в м. Києві надалі Ф. 51, оп. 3, спр. 122, арк. 1–4). Донесення в Генеральну військову канцелярію з приводу неправомірного призначення на полкові посади.
8. Шаломеев Є. В. Джерела права України другої половини XVII–XVIII століть / Є. В. Шаломеев // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Вип. 161 : Правознавство. – Чернівці : Рута, 2002. – С. 22–24.
9. Прус В. З. Система «попередніх прав», як джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст. / В. З. Прус // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 5. – С. 268–274.
10. Василяунскенс А. Другий Литовський Статут / А. Василяунскес // Старожитності. – 1991. – Ч. 4. – 457 с.
11. Месяц В. Д. История кодификации права в Украине в первой половине XVIII в. / В. Д. Месяц. – М., 1964. – 160 с.
12. Чехович В. А. Роль III Литовського Статута в політичній боротьбі навколо проблем кодифікації дореволюційного права України / В. А. Чехович, І. Б. Усенко // Третий Литовський Статут 1588 года : материалы Респуб. науч. конф., посвященной 400-летию Третьего Статута. – Вильнюс, 1989. – 204 с.
13. Юшков С. В. История государства и права СССР / С. В. Юшков. – М., 1947. – Изд. 2-е. – 767 с.
14. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-западной России / В. Б. Антонович. – Т. 1. – К., 1885. – 35 с.
15. Кистяковский А. Ф. «Права по которым судится малороссийский народ» / А. Ф. Кистяковский. – К., 1879. – 844 с.
16. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. / А. Й. Пашук. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.
17. Федоренко П. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини / П. Федоренко // Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Т. 3. – К., 1930. – 182 с.
18. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 6317, арк. 22. Справа про побиття батою і заслання до Сибіру жителя м. Києва К. Лавриновича за вбивство і пограбування двох польських купців.
19. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права / М. П. Василенко. – К. : Друкарня УАН, 1929. – 470 с.
20. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 51, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2. Справа про маєтності на утримання Київської ратуші.
21. ЦДІАУ в м. Києві – Ф. 59, оп. 1, спр. 375, арк. 14. Справа про обрання Київського в'їта.
22. Пам'ятники руського права / [под. ред. професора К. А. Софроненко]. – Вип. 3. – М., 1995. – 690 с.
23. Эустракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на 19 частей / Собрано в Правительственном Сенате по малороссийской экспедиции 1786 г. // [Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые по ред. Н. П. Васеленка]. – Вип. 2. – Чернигов : Земский сборник Черниговской губернии, 1902. – 296 с.
24. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд. : А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.